

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

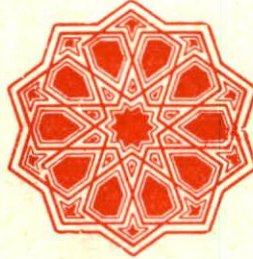
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ATATÜRK'ÜN 100. DOĞUM YILINA ARMAĞAN

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIV

Yayın Komisyonu

Prof. Dr. Hüseyin ATAY (Dekan)

Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN

Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU

Doç. Dr. Beyza BİLGİN

Doç. Dr. Günay TÜMER

Doç. Dr. Rami AYAS

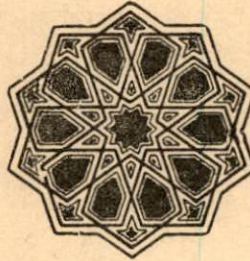
Makalelerin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIV

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Prof. Dr. Hüseyin ATAY, <i>İslamda Hayır İşleri</i>	1
Prof. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Medreselerin Gerilemesi</i>	15
Prof. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Temizlik ve Çeşitleri</i>	57
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>Garânik Meselesinin İstismar- cuları</i>	69
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>İnsan Olma Yolu</i>	93
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Terbiye Kuralları</i>	127
Prof. Dr. Hikmet TANYU, <i>Martin Luther'in Türkler Hakkındaki Sözleri</i>	151
Prof. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU, <i>Anayasanın Sosyo-Juri- dik Eleştirisi</i>	163
Doç. Dr. Neda ARMANER, <i>Okulda Çocuğun Düşünce ve Davra- nışını Etkileyen Faktörler ve Rehberlik</i>	167
Doç. Dr. Neda ARMANER, <i>Çocukluk Dönemi Dini</i>	175
Doç. Dr. Mehmet AYDIN, <i>Ateizm ve Çıkmazları</i>	187
Doç. Dr. Mehmet AYDIN, <i>Din ve Felsefeye Göre Tanrı</i>	205
Doç. Dr. Mehmet DAĞ, <i>Kelâm ve İslâm Felsefesinde Hareket Ku- ramı</i>	221
Doç. Dr. Ethem RUHİ FIĞLALI, <i>İbn Sadru'd-din Eş-Şirvânî ve İtikâdî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risâlesi</i>	249
Doç. Dr. Ethem Ruhi FIĞLALI, <i>Tercümânü'l-Ümem</i>	277
Doç. Dr. Kemal IŞIK, <i>Mutezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl B. Ata ve Büyük Günah Meselesi</i>	337
Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>Anadolu Selçukluları Devrinde Ti- cari Hayat</i>	359
Doç. Dr. Abdulkadir ŞENER, <i>İslam Hukukunda İctihad ve Taklid Problemi</i>	375

	<u>Sayfa</u>
Doç. Dr. Cihad TUNÇ, <i>Töbe Hakkında Bazı Meseleler</i>	389
Dr. Hayrani ALTINTAŞ, <i>Tasavvuf</i>	413
Ass. Münir ATALAR, <i>Osmanlı Padişahları</i>	425
Dr. Mehmet BAYRAKDAR, <i>Yeni Felsefe ve Yeni Felsefeciler</i> .	461
Doç. Dr. Beyza BİLGİN, <i>Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri</i>	469
Ass. Ruhi KALENDER, <i>15. Yüzyılda Arapça Musiki Terimleri ve Türkçe Karşılıkları</i>	485
Esat KILIÇER, <i>İslâmda Aile Plânlaması</i>	491
Dr. M. Cemal SOFUOĞLU, <i>Şia'nın Sahabiler Hakkındaki Bazı Görüşleri</i>	533
I. GOLDZİHER, <i>İslamiyetin İlk Zamanlarında Zühd.</i> Çev. Dr. Hayrani ALTINTAŞ	539
Afif Abdu'l-Fettah TABBARA, <i>Hız. İbrahim (A.S.) Çeviren Dr. Mehmet AYDIN</i>	547
Antoine VERGOTE, <i>Ergenlikte Din.</i> Çev. Dr. Erdoğan FIRAT ..	583
Muhammed TALBI, <i>Bid'atlar</i> Çev. Dr. Mehmet ŞİMŞEK	593
Louis GARDET, <i>İslâm "Din İlimleri" İçinde İlm-i Kelâmın Yeri Üzerinde Bazı Düşünceler</i> Çev. Dr. M. Sait YAZICIOĞLU .	609

KİTAP TANITMA

Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>İslamic Medicine</i>	621
Doç. Dr. Abdulkadir ŞENER, <i>Fıkhu'l-İmam el-Evzâ'i Evzâ'i. Evvelu Tedvin Li-Fikhi'l-İmam</i>	623
Dr. Mustafa Sait YAZICIOĞLU, <i>İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti Problemi (Mutezile Çözümü)</i>	627
Ahmet KOCA, <i>Fakültemiz Kütüphanesine Gelen Kitap ve Dergiler</i>	631

T A S A V V U F

Dr. Hayrani ALTINTAŞ

Bu yazımda, hakkında pek çok şey yazılan tasavvufu, herkesce bilinen yönleri yanında, değişik açılardan-tarihî, felsefî ve psikolojik bir fenomen olarak- incelemeye çalışacağız.

Mutasavvıflarca, içinde bulunulan hâl ve makam gereği olarak, çeşitli biçimlerde tarif edilen tasavvuf, ilâhî kaynaklı bir hikmetin bu düşünce sistemine katılmış olanlar tarafından yeni gelenlere onu aktarma geleneğidir. Böylece tasavvuf, hem zaman içinde sürüp gitme hem de sonsuz kaynağı ile ilişkisi nedeniyle ardı arkası kesilmeden devam eden bir yenilenmedir. O, aynı zamanda, islâmiyetin içe dönük, *batinî* ve “*ezoterik*” bir yönü olarak dışa dönük, *zâhirî* ve “*ekzoterik*” İslâm’dan ayrı olarak kendini gösterir; aynı şekilde, manevî, Allah’la ilgili gerçeklerin doğrudan gözlemi insanlığın bazı döneminin şartları ile uyuşan kişisel düzende, tanrısal gerçekleri yorumlayan kanunların uygulanmasından ayrılır. İnananların ortak yolu, Allah’ın gönderdiği kitaplarda buyurulan ibâdetlerle, dolaylı ve sembolik bir şekilde, tanrısal Gerçek’lere beraberce katılma gereği olarak erişilebilen, ölümden sonraki mutlu bir halin veya yaşayışın elde edilmesine yönelik olduğu halde, tasavvufun amacı, bizzat kendisindedir, şu manada ki, o, sonsuzun vasıtasız bilgisine girişi sağlayabilir.

Tasavvuf, bir manada deneysel bir bilim ve insanın kendi ruhunu incelemesi yöntemidir; bu yönden o, her zaman bulunması gerekli elementler olarak, bir öğretî (doctrine), bu doktrinin öğretimi (veya *süluk*) ve pek tabii olarak manevî bir yöntemi bünyesinde bulundurur. Doktrin ulaşılmak istenen bilginin sembolik olarak önceden bildirilmesi biçimidir ve meydana çıkması anında bu bilginin bir meyvesidir. Doktrinin öğretilmesi veya “süluk”, manevî bir etkinin aktarılmasından ibarettir; bu aktarma işlemi muhakkak tarikat zincirinin temsilcilerinden biri tarafından verilmiş olmalıdır. Manevî yönüme gelince, bu, genel olarak, manevî konsantrasyon yollarını öğreten, yöntemlerini bildiren ve müri-

din yeteneğine göre yöntemi de öğreten bir şeyh tarafından aktarılmaktadır¹.

Tasavvuf, zihnin manevî olaylara yönelmesi, bir ruh hâli ve eşyanın zevkle kavranması olarak, tıpkı bütün diğer manevî yollar gibi, tabiatı gereği, bilgisizliğin yok edilmesini öğretir, yani bir tek "Gerçek" olmayan her şey hakkında "*alimane cehâlet*" (docte ignorance) ile bilgisizliğin yok edilmesini salık verir².

Bütün şüphe ve bilimler hakkında deneyden sonra tasavvufta karar kılan Gazzalî'ye göre, tasavvuf, bir araç olarak, ne bir son, veya bir teknik ve ne de, en güzel ifade ile, bir bilgi veya maârifetin bir kaynağı ve ilkesi değildir; fakat o, takip edilecek ve uygulanacak bir yöntemdir. O, bir taahhüt etme, yerine getirilmesi gerekli ilkelerin uygulanmasına verilen söz hâlidir. Ona giren herkes bir zühd hâli içindedir, fakat tasavvuf bu zühd hâli de değildir; belki zühdden daha ilerdedir. Çünkü, zühd dünyadan vazgeçme halidir, tasavvuf ise Allah'tan başka her şeyden bağları koparmaktır, o şekilde ki, her şey yok olur, sadece Allah kalır³. Hatta Gazzalî'ye göre, tasavvuf, kendisini meydana getiren temel ilkelere tam bir ifade ile, "gerçek bilgi" de değildir, onunla uygunluk da sağlayamaz; bu yönden o, bilmin kaynağı ve nedeni, "yakîn" in objesi değildir, sadece diğer vasitalardan daha güvenilir bir şekilde yol gösteren basit bir araçtır. Onun diğer yollardan daha güvenilir olması, hiç yanılmaz demek değildir⁴.

O halde tasavvuf, her kişinin samimiyet derecesinin değerlendirilmesi üzerine kurulmuş olarak, kendisine gelenleri (veya ilhâm edilenleri) aynen gösteren her şuurunu imtihan eder. Yaşanılan hayatı inceden inceye gözden geçiren çok sıkı bir araştırmaya, tasavvufu ve onun ilkelerini öğrettiklerini söyleyenlerin bıraktıkları eserlere dayanmaksızın tasavvuf hayatında ilerleme gerçekleşemez.

Tasavvufun bu biçimde anlaşılması haline gelinceye kadar, geçirdiği evrim hakkında çok kısa bilgi vermek konunun daha iyi anlaşılması yönünden yararlı olacaktır.

Hız. Peygamber zamanında, her hangi bir zorlukla karşılaşan inanlar topluluğu problemlerini çözümler için, ona başvuruyorlardı,

1 Bkz. Burckhardt (Titus), *Introduction aux Doctrines Esoteriques de l'Islam*, Paris 1969, s. 22.

2 Schaya (Leo), *La Doctrine Soufique de l'Unite*, Paris 1972, s. 29.

3 Gazzalî, *el-Munkız min ad-dalâl*, çev.A.S.Furat, İstanbul 1972, s. 59.

4 Jabre (Farid), *La Notion de Certitude selon Ghazali*, Paris 1968, s. 219.

böylece de İslâm'ın gösterdiği doğru yolda ilerliyorlardı. Hz. Peygamber öldüğü zaman, kendisine inananlara, başvurabilecekleri iki kaynak bıraktı: Kur'an ve sünnet. Müslümanlar karşılaştıkları zorlukları bir taraftan bu iki destek sayesinde çözümlerken, diğer taraftan da Hz. Peygamberin sahabilerinin yardımlarından faydalanıyorlardı. Hicrî II. yüzyıla doğru İslâm topluluğu içerisinde bazı farklı inanışlar belirlemeye başladı. Kısa zamanda gerçekleşen fetihler, ekonomik ve siyasal bazı etkenler sonucunda, halk, zenginliğe, paraya ve dünya mallarına yöneldi. Buna karşılık, müslümanlardan bazıları kendi inandıkları temiz akideyi aynen devam ettirmek ve Allah tarafından vahyedilmiş olanın dışına çıkmaksızın Hz. Peygamberin yolunda gitmeyi üstün tuttular. Özellikle İslâm'a özgü bir yaşayış biçiminde hayatlarını devam ettirmeye başladılar⁵. İbn Haldun'un dediği gibi, bütün bunlar peygamberin sahabileri ve ilk müslümanların yaşayışlarında olduğu gibi idi⁶.

Bir hadise göre, İslâm'da üç derece vardır: *İslâm*, *İman* ve *İhsan*. Bu sonuncusu, kendisi görülüyorsa da her şeyi gören Allah'ı görüyormuş gibi ibâdet etmekten ibârettir⁷. İhsan derecesine yükselmiş bir müminin ahlâkî ve fiziksel davranışları aynilik gösterir. Çünkü ihsan diğerlerine göre çok yüksek bir derecedir. Bu yüzden inançla amel birbirine paraleldirler. Bu inanıştaki sahabiler en üstün derecelere erişmek isteminde idiler. Çünkü Kur'an-ı Kerim, herkesin ameline göre ödüllendirileceğini ve Allah'ın âdil olarak hükmedeceğini bildiriyor⁸. Bu şekilde düşünerek hareket edenler zühd akımının doğmasına sebep oldular⁹.

Sufiler Kur'an'a ve sünnete uygun olarak yaşadıklarını ve Peygamberin hayatını yaşamaya çalıştıklarını ileri sürüyorlardı¹⁰. Gerçekten de, vahiyden önce olduğu gibi sonra da, Hz. Peygamber basit ve gösterişsiz bir hayat sürüyordu. Onun devlet başkanı olması hiç bir şeyi değiştirmede. Peygamber ve devlet başkanı olarak görevlerini düşünür, alçak sesle konuşurdu; onda en güzel ahlâkın bütün izleri görülürdü. Kaynaklar, yünden ve yamalı elbiseler giydiğini kaydederler. Kendi işlerini bizzat kendisi yapar, hizmetçileriyle beraber yemek yerdi. Hiç kimseye kötü bir söz söylemez, hasır üstünde yatardı. Bütün hayatı boyunca ha-

5 bk. İz (Mahir), *Tasavvuf*, İstanbul 1969, s. 21.

6 *Mukaddime*, fran.çev. V. Monteil, Beyrut 1967, s. 1005; türkçe çev. C.2, s. 540; bk. Massignon, *Essai*, s.57.

7 Müslim, I,1; Buhârî, II, 37-1; Krş. Schaya, a.g.e., s. 17.

8 Zilzal, 7-8; Hucurât, 3; Nisâ, 40 77; Mumin, 20.

9 Çubukçu (İ.Agâh), *İslâm'da Tasavvuf*, A.Ü.İlahiyat Fak.Dergisi içinde mak., C.VII, Ankara 1961, s. 105.

10 Kuşeyrî, *Risale*, çev.T. Yazıcı, İstanbul 1966, s. 66.

reketlerinde ölçülü idi. Sahabileri de tıpkı onun gibi alçak gönüllü olup ona benzemeye çalışıyorlardı¹¹.

Şurası bir gerçek ki, Hz. Peygamber, her konuda, aşırı gidenlere ölçülü olmayı öğütüyordu. Bu konuda Müslim ve Buharî'de kaydedilen bir hadis yeterli kanıttır¹².

Böylece davranışlarına göre, önceleri "abidûn" ve "zühhâd", daha sonraları ise "sufî" ve "mutasavvif"¹³ olarak adlandırılan kişiler gerçek manada bir akımın kurucuları ve temsilcileri oldular. Sufî namıyla ilk olarak adlandırılan Ebû Haşim el-Kûfî (ö. 150/767)dir¹⁴. Sufî kelimesinin kaynağı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür¹⁵. Bir çeşit nefis, ruh ve zihin hayatı olan tasavvufun tanımı ise, kişilere ve zamana göre değişmekteydi¹⁶. Meselâ bunlardan biri, Muhammed b. el-Nuri (ö.295/907-8) tasavvufun nefse ait bütün zevklerin terkedilmesinden ibaret olduğunu söylerken Cüneyd Bağdadî (ö.297/908-910), onu aç durmak, dünyayı terketmek, alışlagelen ve hoşta giden şeyleri kesip atmak¹⁷ olarak tanımlıyordu¹⁸. İbn Haldun da, onu dünyanın terki ile Allah'a yönelme ve halkın rağbet gösterdiği her şeyden uzaklaşma olarak tanımlıyordu¹⁹.

İşte böylece başlayan bu akım, müslüman topluluğunun hızla yayılması ve bunun sonunda meydana gelen çeşitli etkiler, siyasal çekişmeler ve idarecilerin baskıları ile gelişiyor, insanlar arasında zühd eğilimi artıyordu. Buna bağlı olarak zühd hareketinin tasavvuf tarihinde önemli bir yeri bulunur. En geniş manada, zühd hareketi, nefsi yaratılmış her türlü bağdan koparmaktır. *Tövbe*, yenilerini kurmak üzere eski

11 Bkz. Arberry (A.J.), *Le Soufisme*, fran. çev. J.Gouillard, Paris 1962, s. 62. Peygamberin sahabilerinden biri olan Ebu Ferve her zaman Allah'ı anardı. Bir gün O'nu anmayı unutarak uzunca müddet yürüdü. Sonra birden hatırlayarak yürümeye başladığı yere geri döndü ve Allah'ı anarak yeniden yürümeye başladı ve şöyle yalvardı: "Ey Allah'ım Ebu Ferve'yi unutma, çünkü o Seni unutmuyor".

12 Bkz. Müslim, nikah; Tecrid-i Sarih Tercemesi, C.II, s. 253.

13 Sufî ve mutasavvif arasındaki fark için Bkz. Çubukçu, a.g.e., ayrıca bk. Guenon (Rene), *Esoterisme Islamique*, l'islam et l'Occident, içinde mak. cahier du Sud MCMXLIII Viyana 1967, s. 154; *Zâhid, âbid, mutasavvif*, vs. gibi topluluklar hakkında ilgi çekici bilgiler için ayrıca bk. Lami Çelebi, *Nefahatü'l-Üns Tercümesi*, İstanbul 1971, s. 29vd.

14 Massignon, *tasavvuf*, İA; İZ, a.g.e., s. 83; Çubukçu, a.g.e.

15 Aynı eserler.

16 Aynı eserler; Kuşeyrî, a.g.e., ss. 35, 68, 72vs.; Arberry, a.g.e., s. 73.

17 Belki bunu doğrulamak içindir ki, çok uzun müddet kuzu eti yemek isteyen Hallac bu isteğine karşı gelerek onu yemedi (Krş. Massignon, *Alchbar al-Hallaj*, Paris 1965, s. 144.

18 Kuşeyrî, a.g.e., s. 68.

19 *Mukaddime*, türkçe çev. Z.K.Ugan, İstanbul 1970, s. 544.

düşüncelerle kurulmuş olan kötü inançları silip süpürmüş olduğundan, şimdi de zühd, insan nefsinin, Allah'tan başka her türlü bağdan kopmuş olarak düzeltir, iyileştirir, tabir yerinde ise, onu cilalar. Artık yeni bir hayat başlamıştır. Değerler, fikirler, düşünceler, görüşler değişmiştir. O andan itibaren etkiye verilen tepki eskisinden farklıdır. Tek cümle ile insan yaşayış ve zihniyet itibarıyla başkalaşmıştır. Hasan Basrî (ö. 110/728) den Hallac (ö. 309/922) a kadar, bütün sufiler zühdün ölüme kadar devamlı olması gereğini öğrettiler. Madem ki, bir hadise göre, dünya Allah katında bir sivrisinek kanadı kadar bile gelmez ondan vazgeçme (*zühd*) sufiler için kolaydı²⁰. Pek çoklarınınca zühd bu şekilde anlaşılıyordu. Bazı mutasavvıflara göre, bu dünyadan kaçmak olan zühd, manevî hayatı yaşayanların ulaştıkları makamlar arasında yüksek bir derecedir. Bütün makamlar gibi, o da bilim, hâl ve amelden meydana gelir. Tasavvufun başlangıcı kabul edilen zühd konusunda metinlerde rastlanan söylentiler (rivayetler) hicrî 2. yüzyıla kadar çıkar²¹. Bu tarihten itibaren, bu akımı bilen birçok kimse, Basra, Kufe, Hicaz ve Horasan'da sistemlerini yayabilmek için merkezler kurdular. Bu eğilimi ilk kez uyguladığı bilinen Hasan Basrî (ö.110/728) sufilerin bu konuda büyük bir şeyhi oldu ve bu eğilimin tasavvufa dönüşü onunla başladı. Hemen sonra zikir meclileri ve tekeler kuruldu²².

Arnaldez'in de belirttiği gibi²³, her ne kadar İslâm her şeyde ölçülü bir dinî hayat öğütleyorsa da, Kur'an-ı Kerim'in buyruklarına çok titiz bir şekilde uymayı bir davranış çizgisi olarak kabul edip inananlar tasavvufun meydana çıkmasına neden oldular. Bu tür bir düşüncenin karşısında Massignon ve Arberry gibi oryantalistlerin sözlerini görüyoruz. Onlara göre, tasavvuf, kaynağında ve gelişmesinde, tekrar tekrar okunup üzerinde derin derin düşünülen Kur'an-ı Kerim'den ileri gelmiştir²⁴.

20 Aclûnî, *Kesfu'l-Hafâ*, Halep tarihsiz, 1/490; Kuşeyrî, a.g.e., 233 vd.

21 Zühd konusunda bize kadar ulaşan ilk eserler şunlardır: Zeyn el-Abdîn b. Ali b. el-Hüseyin (ö.92/710)in "*el-Sahife fi ez-Zühd*"ü (bu eser Ebû Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak el-Kulûnî'nin *el-Kafi fi ilm ed-Din*" adlı eserindedir; bu kişi ise imamiyenin önemli alimlerinden sayılır); bundan başka Abdullah b. Mübarek'in (ö.181/797) "*Kitabu'z-Zühd ve'r-Rakâik*"i, Ahmed b. Hanbel (ö.241/855)in "*Kitabu'z-Zühd*"ü, Câhiz (ö.255/868) in "*el-Beyan ve'l-Bebyîn*" içindeki "*Kitabu'z-Zühd*"ü zikredilebilir. (Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Arberry, *La première époque de dévotion dans le mysticisme Islamique*, *Sohbet dergisinde* mak. çev. H.Sibel, s. 6, s. 12).

22 Massignon ilk Tekke nin Abd el-Vahid İbn Zeyd'in öğrencileri tarafından kurulduğunu kaybeder.

23 a.g.e.

24 *Essai*, ss.104, 139; Arberry, *Soufisme*, s. 21; Krş. Waardenburg (J.J.), *L'Islam dans le miroir de l'Occident*, Paris 1962, s. 164.

P.Nwya da aynı düşünceyi paylaşarak tasavvufun İslâm'a özgü benzersiz bir özelliğe sahip olduğunu söyler²⁵. Bu fikirleri doğrulamak ve tasavvufa dıştan etkilerin olduğu yolundaki iddiaları yalanlamak için²⁶ Ogan, ileri sürülen etkileri kabul etmeyerek belki tasavvuftaki *zühd* ve *uzlet* ile Budizmin ve Hıristiyanlığın bazı ilkeleri arasında, "*gayba ve ittisal*" ile gene Budizm ve İskenderiye felsefesi arasında, "*vahdetu'l-vücut*" ile Hind dinlerinin Nirvana'sı arasında benzerlik olabileceğini, ancak bu halde bile, bu benzerliğin görünüşte ve şekli olduğunu, fakat asla temelde olmadığını arada derinliğine çok farklar olduğunu söyler²⁷.

Bu şekilde başlayan tasavvufi hareketin gelişmesi ve yayılması konusunda kısaca şunlar söylenebilir. Hicri 2. yüzyılda mutasavvıflar ölçülülüğe (*itidal*) sahiptiler; inanç sistemleri Allah'ın birliği (*tevhid*) üzerine bina edilmişti. Genel olarak vecd halini amaç edinmiyorlardı. Hicri 3. yüzyılda ise "*vahdetu'l-vücut*"²⁸ denilen yeni bir doktrin ortaya çıktı. Böylece sistemleşen tasavvufu beraber mutasavvıfların sayısı da arttı. Denilebilir ki, tasavvufun temelini Mısır'da atan Zu'n-nun el-Mısri (ö.245/859)dir. O sıralarda, artık şeyhler, müridler ve bu şeyhler tarafından öğretilen tasavvufi ilke ve âdetler görülmeye başladı. Müridler şeyhlerine kayıtsız şartsız bağlanmak zorunda idi. O şekilde ki, Beyazid Bestamî (ö.245/859), "eğer bir kimsenin şeyhi yoksa, onun yol göstericisi şeytandır"²⁹ diyordu.

Mutasavvıflardan bazıları, tasavvufun "*sülûka ait ilkelerinin*" önemi üzerinde dururken bir kısmı da "*doğrudan sezgi*", "*kişisel çaba*" ve "*tanrısal veri*"nin daha değerli olduğunu savunuyorlardı³⁰. İlahî gerçeklerden ilk defa bahseden Serî es-Sakatî (ö.253/867) idi; Yahya b. Muaz er-Razî (ö.258/871) ise Allah'ın birliği konularında dersler veriyordu. Daha sonraları Ebu Hamza el-Bağdadi (ö.269/882) insanlara tasavvufi konferanslar vermeye başladı. Tasavvufi kavramları ve onların açıklamalarını ilk defa ortaya koyan ise Cüneyd el-Bağdadi (ö.298/910) oldu.

25 Exégèse coranique et langage mystique, Beyrut 1970, s. 13.

26 Öyle ki, şarkiyatçılar yeterli delil bulamadıkları halde tasavvufta dış etkilerin varlığından söz ediyorlardı. (Bkz. Burckhardt, a.g.e., s. 17).

27 *İslâm Tasavvufunda Ecnebi Din ve Felsefelerin Tesirleri Var mıdır?* mak.İslâm Dünyası, içinde sayı 7, İstanbul 1952, s. 6.

28 bk. Gardet-Anawati, a.g.e., s. 125.

29 Çubukçu, a.g.e., s. 106; Vezzani (V.), *Mysticisme dans le Monde*, Paris 1955, s. 144; Zu'n-Nun el-Mısri'nin "Şeyhe itaat etmenin Allah'a itaat etmekten iyi olduğunu" iddia ettiği söylenir. Çubukçu, aynı eser.

30 bk. Dermenghem (E.), *Vies des Saints Musulmans*, Alger tarihsiz, s. 202.

Anlattığımız şekilde gelişen tasavvuf, bilhassa Gazzali'nin eserlerinden sonra birdenbire yayıldı³¹. Çünkü Gazzali, tasavvufa islamiyet içinde yasallık kazandırdı³². Kuşeyri³³ den Sühreverdî (ö. 587/1191) ye kadar, sosyo-kültürel topluluk olması itibariyle müslüman topluluğuna mal olan tasavvuf, artık bir bilim, bir yaşayış biçimi, bir anlayış türü ve ilâhî gerçeklere erişmek için bir yöntemdir. Önceleri kişisel bir çehre gösteren tasavvuf, hicri 2. ve 3. yüzyıla doğru, başlangıçları Hz. Peygambere kadar çıkan tarikatlarıyla³⁴ kolektif bir sistem haline geldi.

Zu'n-Nun el-Mısri'ye göre, tarikat (veya tasavvuf)³⁵, ileri sürülenlerin aksine, şeriatı kaldırmak yerine, ona en olgun ve en gerçek uygulamayı ve tamamlanmış olma sıfatını veriyordu³⁶. Tarikata girenler, tasavvufi deneylerini tarikat tarafından verilen psikolojik bir metot sayesinde, dört derecede tamamlıyorlardı: a) *talib*, b) *mürîd*, c) *salik*, d) *vasıl*³⁷.

Ruhî hayatın tasvirleri ve içebakışa ait çözümlenmeler olan yukarıda sıraladığımız sınıflama ve derece sırası tasavvuf üzerine yazılmış ilk kitap "*Ri'aya*"nın³⁸ sahibi Muhasibî (ö.243/837) ile başladı ve Ensarî, İbn el-Arif ve daha sonrakilere kadar devam etti. Bu sonuncular ayrıca men-

31 Ona göre, mutasavvıflar yaratılışın hakikatine sahip bulunuyorlar; ve şöyle ilâve ediyor: "onların tuttıkları yol, bana açıklıkla ve gereklilikle peygamberliğin hakikatini ve onun ayırdedici niteliklerini gösterdi" (*Munkız*, s. 66). Mutasavvıfların yöntemini beğenen ve onaylayan Gazzali, onları bazı noktalarda beğenirken bazı noktalarda da eleştirir ve şöyle der: "mutasavvıflar devamlı surette Allah'ın zikri içinde yaşarlar, akla muhalefet ederler ve dünya zevklerinden yüz çevirerek Allah'a giden yolda yürürler.

32 Gardet-Anawati, a.g.e., s. 188; Rondot (P.), *L'İslam*, Paris 1965, s. 73.

33 İbn Haldun, tasavvufun her ne kadar daha önceleri şeyhlerin ağzlarından öğretilmiş idiyse de, Kuşeyri'den sonra tefsir, hadis gibi bir ilim haline geldiğini yazar (a.g.e., s. 545; Köprülü, *Türk Edebiyatı tarihi*, İstanbul 1928, 1143.

34 Köprülü, a.g.e., Her ne kadar bazı eserlerde tarikatlar Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ali'ye kadar çıkarılıyor onlara atfediliyorsa da, Hüseyin Vaiz Kaşifi'ye göre, hepsi Hz. Ali'den itibaren yayılırlar. İz, a.g.e., s. 118; Massignon, *Essai*, s. 128.

35 Şapolyaya göre, İslâm dünyasında önce 73 tarikat vardı. Daha sonraları bu rakam 204 (a) e yükseldi ki, bunlardan pek çoğu öncekilerin kolları idi ve nitelikleri yönünden dörde ayrılıyorlardı: 1. sünnî, 2. şii, 3. meslekî, 4. ihtilâlcî. Birinciler Yeseviyye, Mevleviyye, Nakşibendiyye vs.; ikinciler Kızılbaşlık, Tahtacılık, Bektaşilik, üçüncüsü Ahilik ve dördüncüsü Babalılık ve Simavilik. (Bkz. *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 1964, s. 61.)

(a) Massignon, sünnî ve şii 182 tarikat kaydeder. Krş. Tarikat, İA., Leyden yay. 1934.

36 Dermenghem, a.g.e., s. 131.

37 bk. Safa (Peyami), *Mistisizm*, İstanbul 1961, s. 87; Massignon, a.g.mak.

38 Haris b. Esad el-Muhasibî'nin tasavvufu ilgili iki önemli eseri vardır: "*Riaya li Hükû-killah*" ve "*Kitab el-Vesâyâ*"; bunların yanında onun "*Risâletü'l Müstersidîn*" adlı eseri de önemlidir.

zillerden (*menâzil*) veya *Makâmat*'tan bahsediyorlardı. Makamların düzen ve sıralanma listesi yazarlara göre değişecektir. Her ne kadar Şekik el-Belhî, tasavvuf hayatında, katedilen yoldaki "*makâmat*"ı Zu'n-Nun el-Misrî tarafından belirtilen dört "menzil" olarak (*zühd, havf, cennet isteği ve muhabbet*) belirtirken Sarrâc (ö.378/988) "*Kitab el-Luma*"sında yedi "menzil" sıralar: *tövbe* (yazarların pek çoğu bunu listenin başına kor), *verâ'*, *zühd, fakr, sabr, tevekkül, rıza*³⁹. Her derece bir üst makamın görünüşüdür ve ancak kişisel çabalarla elde edilir⁴⁰.

Hiç şüphesiz, kişisel çabalarla elde edilen bu makamalar yanında ilâhî rahmetin bir lütfu olan halleri (*ahvâl*) buluyoruz. Bu haller şimşek çakışı gibi bir anda gelir ve giderler, yani geçicidirler⁴¹. Bir başka deyişle, bu haller Allah'ın lütufları (*mevâhib*) olup kendisine bir hâl gelen, içinde bulunduğu hâlin üstüne yükselir. Köprülü'nün eflatuncu fikirlerle benzerlik hatta aynılık bulduğu "*ahvâl*" vecd halinde nefsin olabileceği hâllerin ortaya çıkmasıdır. Mistiklerin, gerçeğin en üstün sezgisini buldukları bizzat *vecd hâli, fenâ, bekâ* vs. birer tasavvufî hâldir. Sarrâc bunlardan on tanesini sıralar: "*murakabe, kurb, muhabbet, havf, recâ', şevk, üns, tumanina, müşahede ve yakin*"⁴². Bu haller "*vakt*"e bağlı olarak gelişme gösterirler, yani hallerin dinamik bir karakteri vardır ve tasavvufî, manevî yükselişin gerçek hareket ettiricileri (muharrik)dir.

Bunun gibi, hâller içinde yaşayan kimsenin bir amacı vardır ve bu sonuçla ilgilidir: Allah'ın birliği üzerine düşünerek, nefsi aşırı isteklerin zorakî baskılarından kurtarmak, O'nu zikrederek insanı suçlandırarak eğilimlerden nefsi kurtarmak ve böylece kalbde sadece Allah'ın yer etmesini sağlamaktır. Her zaman söylendiği gibi, insanla Allah arasında daima karşılıklı ilişkiler vardır; bu ilişkilerin sonunda, kul gerçekten inanan kişi haline gelir, kalbini temizleyerek Allah'ın hoşnutluğunu kazanır. İşte bu hâller, bu rızayı kazanmaya doğru götüren işaretlerdir.

Kendilerine has bir sistemleri, "*ahvâl ve makâmât*"ı olan sufiler, aynı zamanda, bunları ifadede kullandıkları özel bir "*anlatım yolu*" (langage) na da sahip bulunuyorlardı. Bu anlatım yolu öyle özel idi ki, tasavvufî konularda konuşurken kendi arkadaşları tarafından anlaşılan bir sufi, tarikatın dışında herhangi bir kimse tarafından anlaşılmıyordu. Bunun, niçin böyle olduğunu soranlara İbn Ata (ö.309/921) şöyle cevap veriyordu: "Biz bunu yalnız bizim gözümüzde çok kıymetli olan sistemimiz için

39 Ebî Nasr es-Sarrâc et-Tusî, *Lumâ*, Bağdad 1960, s. 65 vdd.

40 Kuşeyrî, a.g.e., s. 139.

41 bk. Arnaldez (Roger), *Hallaj ou Religion de la Croix*, Paris 1964, s. 61.

42 a.g.e., s. 82 vd. Ayrıca bk. Arberry, a.g.e., s. 9.

yapıyoruz, tâ ki, bizim mektebimiz dışında hiç kimse bu konuda bir şey ileri sürmesin"⁴³. Esasen onlara göre, kelimeler, sadece, duyumla algılanan nesnelere bir başka yere aktırılmış imajları veya aklî kavramların kuruluş şeması olmayıp, manevî gerçekler ve insanı kutsallaştıran faziletleri belirten çok yüksek ölçüdeki "imâ veya telmih"lerdir. Sözü geçen fazilet ve gerçeklerin bulunabilmesi, ancak, beraberce karar verilip yaşanmış bir hayat ilkelerinin ısrarlı ve sürekli uygulaması sayesinde, onları derece derece kazanarak sağlanır. Tasavvufî kelime hazinesi, rahatca, bir yazardan diğerine değişerek, tıpkı bütün mistik hallerin kavramlaştırılması çabalarında olduğu gibi, terim olarak daha kuvvetli ve daha sağlam bir durum alacaklardır. Tasavvufî bütün kavramların bir kelime veya varlıkta tipik bir şekilde canlandırılmasının kaynağında Kur'an-ı Kerim bulunur. Tasavvufî anlatım biçiminin gelişip kişilik kazanması sırasında Hz. Âdem, Hz. İbrahim, ve Hz. Musa'nın davranışları çok önemli rol oynamışlardır⁴⁴.

Yukarda belirtilen hâllere uğrayan mutasavvıf bu hâli açıklayamamaktadır; çünkü "sözle açıklanamaz" olmak mistik hallerin özelliklerindedir; açıklamak isteyince de onu bir şeyle sokarak, mecaz ve üstü örtülü sözlerle anlatmaktadır. Bu da tasavvufî anlatım tarzının (*istihlaların*) çıkışı olmaktadır.

Bazı yüzyıllarda tasavvuf şiddetli bir yayılma gösterdi ve kimi mutasavvıflar islâmî inançlara ve şeriata zıt olmaksızın, dış davranışlara hükmeden ulemâyâ ters düşen özellikleri bile isteyerek açıklamakta sakinca görmediler. Bu, toplumsal psişizmden ve zihnî alışkanlıklardan kurtulup kaçma şekli idi. Sonuç olarak, kalbe, ruha, nefse ve Allah'ın ilham ettiği bilme önem verenlerle resmî İslâm'ı temsil eden ve dış görünüşe, zahire önem veren hukukçular arasında anlaşmazlık ortaya çıktı. Bunlardan en önemlisi, IX. yüzyılda Bağdat'ta hanbelilerle sufiler arasında olanıdır⁴⁵. Özellikle Hallâc, bu anlaşmazlıkların kaynağı olan "Allah aşkı" (*muhabbetullah*) kavramı konusunda çok önemli bir tar-

43 Kalâbâzî (Ebu Bekr Muhammed ibn İshak el-Buhârî), *Kitabu't-Taarüf li mezhebi ehli't-Tasavvuf*, Mısır 1933, s. 60; ayrıca bk. Nwyia, a.g.e., s. 20; Krş. Massignon, *Akhbar*, s. 112.

44 Gerçekten mutasavvıflardan kimileri, bir sufide Hz. İsmail'in teslimiyeti, Hz. Davud'un sıkıntıya katlanma gücü, Hz. İsa'nın fakrı ve Hz. Muhammed'in ihlâsının bulunması gerektiğini söylüyorlardı. (Nwyia, a.g.e., s. 78; İz, a.g.e., s. 57). Mutasavvıfları, bu şekilde bir "ilk (veya ideal) örnek" kabul etmeleri nedeniyle bir çeşit eflatuncu kabul etmek mümkündür.

45 Dikkat çekicidir ki, sufilerden Ensârî, Herevî ve Abdülkadir Geylânî hanbeli mezhebindedirler.

tışmayı tahrik etti⁴⁶. İşte bu şekildeki anlaşmazlıklar sonunda, Mısır'da Zu'n-Nun'a zulmedildi; "murakebe" ve nefis muhasebesi üstadı Muhasibî Kufe'da yarı sürgün hayatı yaşadı; felsefeci İbn Kerrâm hapsedildi ve Sehl Tusterî Basra'da sürgünde öldü⁴⁷.

Psişik bir hayat türü, sosyo-kültürel bir etki unsuru olan tasavvufun –en uygun tabiriyle– nazariyecelerinden bahsetmek yerinde olacaktır. Bu konuda şöyle bir sıralama yapılabilir:

Tabakât (biyografi) ve mutasavvıfların sözlerinin toplandığı kitaplar:

Hicrî dördüncü yüzyılın başında:

– Ebû Said ibn el-Arabî (ö.341/952) ve *Tabakât el-Nussâk*'ı,

– Ebû Hamid el-Huldî (ö.348/959) ve *Hikâyât el-Evliyâ*'sı,

Dördüncü yüzyılın sonlarında:

– Abdurrahman Sülemî (ö.412/1021) ve *Tabâkât el-Sufiye*'si, (bu eser 123 mutasavvıfın adlarını, ölüm tarihlerini, vatanlarını, şeyhlerini, müridlerini ve sözlerini objectif olarak kaydeder).

– Ebû Nuaym el-İsfehânî (ö.430/1038) ve *Hilyat el-Evliyâ*'sı,

Beşinci yüzyılın sonlarında

– Abdullah Ensârî (ö.481/1088) ve *Tabâkât el-Sufiye*'si,

– Feridüddin Attâr (ö.627/1229) ve *Tezkiretü'l-Evliyâ*'sı,

– Molla Câmî (ö.898/1492) ve *Nefehatü'l-Üns*'ü, bu bölümde gösterilebilir.

Tasavvufun İslâm'la uyduğunu gösteren kişiler ve öğretici (didaktik) eserleri:

– Ebû Nasr el-Sarrâc (ö.378/988) ve *Kitabu'l-Luma' fi't-Tasavvuf*'u, (bu konuda çok önemli bir eserdir),

– Ebû Talib el-Mekkî (ö.386/996) ve *Kût el-Kulûb* (tasavvufun gerçekten islâmî olduğunu gösterir) ve *İlm el-Kulûb*'u,

– Ebû Bekr el-Kalâbâzî (ö.390/999) ve *Kitabu'l-Ta'arrüf li Mezheb Ehl el-Tasavvuf*'u (ahvâl ve makâmât ve "tasavvufî istilahlar" konusunda bilgi verir),

46 Bu yanlış anlaşılmanın Hallâc'ı darağacına kadar götürdüğü çok iyi bilinmektedir. Bkz. Massignon, *Akhbar al-Hallaj*; Arnaldez, *Hallaj ou la Religion de la Croix*; Köprülü, a.g.e.; Gardet-Anawati, a.g.e., ss.66, 77, 80, 161, vs.

47 Gardet, *Islam*, s.235.

Beşinci yüzyılda ikisi çok önemli dört yazar ve eserleri:

— Ebû'l-Kasım Abd el-Kerim el-Kuşeyrî (ö.465 /1072) ve *Risâle'si*,

— Ebû'l-Hasan Ali el-Hücvirî (469 /1077) ve *Keşfü'l-Mahcûb li Erbâbu'l-Kulûb'u*,

— Abdullah Ensârî (ö.481 /1088) ve *Kitab menâzil el-Sâirîn'i*,

— Ebû Hamid Gazzalî ve eserleri. Bunlardan Kuşeyrî ve Gazzalî tasavvufun en önemli toerisyenleridir. Bu arada ünlü eseriyle,

— İbn Abdullah Sühreverdî (ö.563 /1166) ve *Avârifü'l-Ma'arif'i*, kayda değer.

Üçüncü grupta ise Kur'ân-ı Kerîm'in tasavvufî tefsirleri kaydedilebilir:

— Sülemî'nin tefsiri (*Hakâiku't-Tefsir*),

— Kuşeyrî'nin tefsiri (*Latâifu'l-İşârât*),

— Ensârî'nin tefsiri (*Keşfü'l-Esrâr ve İddetü'l-Ebrâr*⁴⁸).

Birçok düşünürün dediği gibi, tasavvuf ve yöntemleri, kişinin insanî karakterini düzenleyerek hatta bir bakıma onu yok ederek, çeşitli eğilimlere mütenazır bir karakterde bir tek amaca yönelirler.

Gerçekten, tasavvuf, insanı Allah'a yönelten ve onu manevî birleşmeye hazırlayan belirli bir temizlenmeyi gerektirir. Bu yönden, yaşanan çöşkun manevî hayat –İslâm'ın ölçülü bir hayatı emretmesine rağmen– tasavvufun sayesinde gerçekleşmiştir.

48 Muhasibî'nin eserleri daha önce yazıldığı için burada tekrarlanmadı. (bk.s.7). Kitaplar konusunda, Massignon'un "Lexique", Arberry'nin "Le Soufisme", Gardet-Anawati'nin ortak "Mystique Musulmane ve R. Caspar'ın "Cours de Mystique Musulmane", Roma 1968 adlı eserlerinde açıklamalı bilgiler bulmak mümkündür. Biz burada sadece tasavvufun ilk zamanlarına mahsus önemli eserleri kaydettik yoksa benzer daha pek çok eser mevcuttur.